

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԽԱՂԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ՓՈԽԱՐՔԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արաբական խալիֆայությունը շատ արագ կազմավորվեց: Նոր կրոնի դրոշի տակ միավորվելուց հետո արաբական ցեղերը 633 թվականին դուրս եկան Արաբական թերակղզուց և արդեն սոսկ մեկ տասնամյակ անց նվաճեցին Պաղեստինը, Ասորիքը, Միջագետքը, Պարսկաստանը և Նգիպտոսը, իսկ դեռ հարյուր տարի չանցած նորակազմ պետության սահմանները արևելքում տարածվեցին մինչև Հնդկաստան, իսկ արևմուտքում մինչև Ատլանտյան օվկիանոս:

Այս լայնածավալ պետության վարչական քաղաքական կազմակերպումը խալիֆայության առաջնահերթ խնդիրներից էր: Առաջին շորս խալիֆաների (Աբու Բաքր, Օմար, Օսման և Ալի) կարճատև իշխանության շրջանում (632—661) պետությունը վարչականորեն կազմակերպելու որոշակի միջոցառումներ դեռևս ձեռք չէին առնվել:

Խալիֆայության նոր նվաճված երկրներում ինքնաբերաբար շարունակվեցին վարչական հին բաժանումները, որոշ դեպքերում հին անունները փոխարինելով նորերով:

Սասանյան Իրանի նվաճված նահանգներում նույնպես նոր վարչական բաժանումներ չմտցվեցին: Դեռ 6-րդ դարում Սասանյան արքա Խոսրով Անուշիրվանը Իրանը բաժանել էր չորս ռազմավարչական երկրամասի, որոնցից հյուսիսայինը՝ Կովկասյան երկրամասը (Քուատ ի Կապկոհ) ընդգրկում էր Ատրպատականը, Պարսկական Հայաստանը և այլն¹: Սասանյան Իրանի ջախջախումից անմիջապես հետո արաբներն իրենց լծի տակ առան Ատրպատականը, սակայն Հայաստանը նրանց կողմից նվաճվեց սոսկ ձևականո-

¹ A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhague. 1914, p. 370. «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացւոյ, Վենետիկ, 1881, էջ 40:

րեն, Ուստի նրանք Ատրպատականի արաբ կառավարիչներին համարում էին նաև Հայաստանի (Արմինիայի) ոստիկան։ Սակայն բանն այն էր, որ Ատրպատականը նվաճված նահանգ էր, իսկ Հայաստանը կիսանկախ պետություն, որը խալիֆայության հետ կապված էր հիմնականում Հայոց իշխան ու սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունու և Ասորիքի արաբ կառավարիչ Մուավիայի միջև 652 թվականին կնքված դաշնագրով²։

Մուավիան դառնալով խալիֆա (661—680) փորձեց որոշ կայունություն մտցնել արաբական խայտաբղետ պետության մեջ, ուր արարին վիճակված էր իշխել իրենից շատ ավելի բարձր մակարդակի վրա գտնվող բաղմաթիվ ժողովուրդների վրա։ Մուավիան վերականգնեց լանսկն ու նավատորմիղը և ժառանգական իշխանություն մտցրեց իր (Օմայան) ընտանիքի մեջ։ Նրա օրոք Հայաստանը նորից ձևական կախման մեջ ընկավ արաբական խալիֆայությունից 652 թ. կնքված վերահիշյալ դաշնագրի հիմունքներով։ Խաղաղաների դեմ պայքարն ուժեղացնելու նպատակով Մուավիան Հայոց իշխանի իրավասության տակ էր դրել Վիրքն ու Աղվանքը մինչև Ճորա պահակը³, Սա արդեն «Արմինիա» ոստիկանության կաղմակերպման առաջին քայլն էր։ Սակայն Հայոց իշխանի իրավասությունը Վրաց ու Աղվանից երկրների վրա նույնպես ձևական էր, ինչպես Ատրպատականի ոստիկանի իրավասությունը Հայաստանի (կամ Արմինիայի) նկատմամբ։

Մուավիայի մահվանից անմիջապես հետո երկպառակություններ ծայր առան խալիֆայության մեջ և մի ամբողջ տասնամյակ կենտրոնական իշխանությունը միայն ձևականորեն իր գոյությունը պահպանեց։ Օմայանների դեմ ապստամբվել էր ոչ միայն Աբդ Ալլահ իրն Զուբայրը, որն իրեն խալիֆա հռչակեց Մադինայում, այլև Մուխտարը, որ 685—686 թթ. Շիայի գլուխն անցած դարձել էր Միջագետքի տերը⁴։ Վերջինս Իբրահիմ ալ-Աշտար ղորավարին նշանակեց Մոսուլի, Ատրպատականի ու Արմինիայի կառավարիչ։ Դա ձևական որոշում էր, քանի որ Հայաստանը Աշոտ Բադրատունու իշխանության տարիներին (685—689) լրիվ կտրվել էր խալիֆայությունից դառնալով անկախ երկիր։ Այնուամենայնիվ բացառիկ նշանակություն ունեցող այս տեղեկությունը ցույց է տալիս, որ արաբական խալիֆայության մեջ «հյուսիսային փոխարքայությունն» այդ ժամանակ արդեն սաղմնավորվում էր։

² «Սեբեոսի Եպիսկոպոսի Պատմություն», Երևան, 1939, էջ 140—141։

³ Սեբեոս, էջ 146։

⁴ Y a q ū b I, Tārīḫ, Beyrouth, 1960, t. II, p. 259.

Արաբական խալիֆայությունը որպես լայնածավալ պետություն կազմակերպվեց միայն Արդ ալ-Մալիք խալիֆայի օրոք⁵ (635—705)։

Նրա օրոք արաբական խալիֆայության վարչական բաժանումները վերջնականապես ձևավորվեցին։ Պետության վարչական հիմնական միավորը դարձավ ոչ-մեծ նահանգը։ Նահանգը այն կայուն վարչական միավորն էր, որի վրա հենվում էին խալիֆայության բոլոր հարկային ցուցակները⁶։

Սակայն խալիֆայության նահանգները իրենց հերթին միանալով կազմում էին նոր խոշոր երկրամասեր և այսպիսով Օմայանների օրոք ծնունդ առան հինգ խոշոր փոխարքայություններ։ Ստորին Միջագետքը (Իրաք) և Իրանական նահանգները (Ֆարս, Խորասան և այլն) կազմեցին առաջին փոխարքայությունը։ Երկրորդի մեջ մտան Հիջազը, Եմենը և կենտրոնական Արաբիան։ Արմինիան (Հայաստան, Վիրք, Աղվանք), Ատրպատականը, Վերին Միջագետքը (Ջաղիրա) և Փոքր Ասիայի սահմանամերձ շրջանը (Սուզուր) մտնում էին երրորդ փոխարքայության մեջ⁷։ Չորրորդն ընդգրկում էր Եգիպտոսը (Միսր), իսկ հինգերորդի մեջ մտնում էին Հյուսիսային Աֆրիկան (Իֆրիկիա) և Իսպանիան (Անդալուս)։ Սակայն պետք է ընդգծել, որ այս փոխարքայությունները կայուն վարչական միավորներ չէին, այլ ըստ օրվա խալիֆայի հայեցողության ենթակա էին անվերջ փոփոխություններին։

Հյուսիսային (երրորդ) փոխարքայությունը Օմայանների օրոք բաղկացած էր հիմնականում երեք նահանգներից, որոնցից երկուսը (Արմինիա և Ջաղիրա) որպես վարչական միավոր ձևավորվեցին հենց արաբների ժամանակ։ Արմինիան, ինչպես տեսանք, դեռ Մուավիայի կարգադրությամբ, սաղմնային վիճակում ծնունդ էր առել, սակայն վերջնականապես կազմավորվեց միայն Աբդ ալ-Մալիք խալիֆայի օրոք, նրա եղբոր Մուհամմադ իբն Մուվանի կողմից Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի վերջնական նվաճումից հետո։ Ջաղիրան⁸ ձևավորվել էր հենց արաբական նվաճման ժա-

⁵ А. Мюллер. История Ислама, Петербург, 1895, т. II, стр. 68—71.

⁶ R. Levy, The social structure of Islam. Cambridge, 1957, p. 317—320.

⁷ A. von Kremer, Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen, Wien, 1875, I, s. 162, 184, 342.

⁸ G. Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge, 1930, p. 86—114.

մանսկ (639 թ.) միավորելով իր մեջ Բյուզանդական Միջագետք (Մեսոպոտամիա) և Օսրոյենե բանակաթեմերը, ինչպես նաև պարսկական Արմաստանը և այլ մարզեր:

Այսուհանդերձ ոչ Արմինիան, ոչ էլ նույնիսկ Ջազիրան միաձուլյ չէին: Արմինիան բաժանվում էր Ա. Արմինիայի (Աղվանք) և Բ. Արմինիայի (Վիրք), իսկ բուն Հայաստանը պահպանում էր իր նախկին պարսկական (Գ. Արմինիա) և Բյուզանդական (Դ. Արմինիա) հատվածները: Վերին Միջագետքը (Ջազիրան) բաժանված էր երեք խոշոր հատվածների, որոնք համապատասխանում էին վարչական նախկին գոյավիճակին: Սասանյան Իրանից նվաճված հողերը մաս կազմեցին Դիար Բաքիայի, որի կենտրոնը՝ Մոսուլը միաժամանակ ամրոցը Ջազիրայի ոստիկանի նստավայրն էր: Բյուզանդական նախկին Մեսոպոտամիա բանակաթեմը Աղձնիքի հետ միասին կազմեց Դիար Բաքրը պահպանելով նախկին կենտրոն Ամիդը, իսկ Օսրոյենե վերանվանվեց Դիար Մուդար, որպես կենտրոն ունենալով Եդեսիոյի փոխարեն Ռակկան (Կալինիկում): Արաբական խալիֆայության կազմում գրեթե անփոփոխ մնաց միայն Ատրպատականը (Ադարբայջան), որի մայրաքաղաքը Գանձակից տեղափոխվեց մերձակա Մարաղա քաղաքը:

Հյուսիսային փոխարքայությունը⁹ համախմբում էր այս երեք նահանգները մեկ կուսակալի իշխանության տակ, նպատակ ունենալով կազմակերպել պայքարը Բյուզանդիայի և խաղարների դեմ, որոնք խալիֆայության երկու վտանգավոր ոստիկանն էին: Հյուսիսային փոխարքայությանն էին հաճախ միացվում նաև Փոքր Ասիայի սահմանամերձ ամրությունների գոտին (արաբ. Մուդուր)¹⁰:

Նկատի ունենալով հյուսիսային փոխարքայության ռազմական բացառիկ նշանակությունը, այն հանձնվում էր Օմայան խալիֆաների անմիջական մերձավորներին: Առաջին փոխարքան Մուհամմադ իրն Մրվանը¹¹ Աբդ ալ-Մալիք խալիֆայի եղբայրն էր և իր իշ-

⁹ Թ դարի արաբ մատենագիրները (աշխարհագետ Իբն Խորդադեհ և պատմիչ Յակուբի) հիշում են «Ջարբի» (ասորերեն՝ հյուսիս) երկիրը, որն ընդգրկում էր Ատրպատականը, Հայաստանը և այլ մանր նահանգներ: Սա համապատասխանում էր է դարի հայկական Աշխարհացոյցի մեջ հիշված «Քուստ ի Կապոհին»: Տե՛ս Ա. Տե՛ր-Ղևոնդյան, Քուստ ի Կապոհ վարչական միավորի վերապրուկները խալիֆայության ժամանակ, Տեղեկագիր (հսրկ. գիտ.), 1958, № 9:

¹⁰ E. Honigmann, Thughūr. Enc. of Islam, IV, p. 738—739.

¹¹ K. V. Zettersteen, Muhammad b. Marvān, Enc. of Islam, III, p. 674.

խանութիւն ամբողջ շրջանում (693—709) անհաշտ պայքար մղեց Բյուզանդիայի դեմ: Սեբաստուպոլսի և Գերմանիկեի (Մարաշ) մոտ հույներին հաղթելուց հետո նա մի քանի անգամ անձամբ արշավեց Հայաստան և նվաճեց այն: Աղվանքը գրավվեց և ամրացվեց Ճորա պահակը (Դերբենդ, արաբ. Բաբ ալ-Աբվաբ), որպես խազարների դեմ պայքարի հիմնական կայան:

Մուհամմադ իրն Մրվանը երեք նահանգներում ըստ իր հայեցողութիւն տեղակալներ (ոստիկաններ) էր նշանակում: Արմինիայում նրա նշանակած ոստիկան Աբդ Ալլահն այնքան վայրագ խստութիւններ գործադրեց, որ 703 թվականին Հայաստանում ապստամբութիւն ծագեց և միայն Սահակ կաթողիկոսի միջնորդութիւնն էր, որ կանխեց արյունահեղութիւնը: Այնուամենայնիւ մի քանի տարի հետո արաբները հայ նախարարների մի մեծ խմբի կենդանի հրկիզեցին Նախճավանի և Խրամի եկեղեցիներում¹²:

709 թվականին նոր խալիֆա Վալիդը (հայ. Վլիթ 705—715) հյուսիսային փոխարքայութիւնը հանձնեց իր եղբորը Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքին, որը բացառապես ռազմական գործունեութիւն ունեցավ: Նրան էր ենթարկվում բացի Արմինիայից, Ատրպատականից և Ջաղիրայից նաև հյուսիսային Ասորիքը (Կիւննասրին): Հայ և արաբ պատմիչները հիշում են նրա երկարատև ընդհարումները Բյուզանդիայի և խազարների¹³ հետ, սակայն վարչական գործերի մեջ որևէ միջամտութիւն մասին ոչ մի տեղեկութիւն չկա նրանց մոտ:

Մասլաման իր եղբորորդու հայտնի գորավար Աբբաս իրն Վալիդի հետ ասպատակեց Փոքր Ասիան և 716 թվականին կանգ առավ Կ. Պոլսի դռների առջև, սակայն Վալիդ խալիֆայի մահվանից անմիջապես հետո նոր խալիֆա Օմարը (717—720) ետ կանչեց նրան:

Իրաքում ծագած ծղիղ իրն Մուհալլաբի ապստամբութիւնը Մասլամային բերեց հարավ, որի ճնշումից հետո 720 թվականին նրան հանձնվեց արևելյան փոխարքայութիւնը (Իրաք և Իրանական նահանգներ), իսկ հյուսիսային փոխարքայութիւնը տրվեց ալ-Ջաալահ իբն Աբդ Ալլահ ալ-Հաքամիին¹⁴:

¹² М. Артамонов, История хазар, Ленинград, 1962, стр. 202—218.

¹³ Պատմութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, II. Պետերբուրգ, 1887, էջ 33:

¹⁴ Իրն ալ-Ասիբ (արաբերեն), Կահիրե, 1301, թ. 52:

Մասլաման հրկար շմնաց Իրաքում, քանի որ Հիշամ (հայ-
Հեշմ) խալիֆայի իշխանության գլուխ անցնելու տարում (724—743)¹⁵
հյուսիսային փոխարքայությունը նորից հանձնվեց նրան։ Խալի-
ֆայության երկու վտանգավոր ոսոխների դեմ մղված արյունալի
գոտեմարտում Մասլաման գլխավոր դերակատարն էր, սակայն որ-
պես աղախնից (ստրկուհուց) ծնված որդի նա զրկվեց խալիֆայա-
կան գահից թեև իր շորս եղբայրները (այլ մորից) այդ գահին տի-
րացան¹⁶։

Մասլաման իշխեց մինչև 732 թվականը, սակայն նրա իշխա-
նությունը մի անգամ ևս ընդհատվեց կարճ ժամանակով (730—731),
երբ հյուսիսային փոխարքայությունը հանձնվեց Սաիդ իբն Ամրո
ալ-Հաբաշիին¹⁶։ Մասլաման ինչպես նաև Հաբաշին շարունակեցին
կառավարի պայքարը խաղարների դեմ։

732 թվականին Հիշամ խալիֆան Արմինիայի, Ատրպատականի
և Զազիրայի փոխարքայությունը հանձնեց իր հորեղբորորդուն՝
Մրվան իբն Մուհամմադին¹⁷, որի հայրը, ինչպես դիտենք, նույն
դարի սկզբին այդ պաշտոնն էր վարել։ Մրվանը շարունակեց պայ-
քարը խաղարների դեմ, որին մասնակցում էր նաև Հայոց իշխան
Աշոտ Բագրատունին։ 744 թվականին Մրվանը դարձավ խալիֆա և
հայտնի չէ թե ու՞մ նշանակեց փոխարքա։

Հյուսիսի փոխարքաները հիմնականում ռազմական ղեկավար-
ներ էին, իսկ վարչական (մանավանդ հարկային) գործերը վարում
էին նրանց տեղակալները՝ նահանգների ոստիկանները։ Արմինիա-
յի ինչպես նաև Ատրպատականի և Զազիրայի¹⁸ մինչև այժմ գոյու-
թյուն ունեցող բոլոր ցուցակներում փոխարքաները և տեղական
ոստիկանները միասին են հիշվում։ Սա թեև սկզբունքորեն սխալ
չէ, այնուամենայնիվ որոշ ճշտման կարիք է զգում։ Սխալ է նույ-
նացնել փոխարքային և ոստիկանին, քանի որ նրանք տարբեր աս-
տիճանի և բնույթի պաշտոնյաներ էին։ Միաժամանակ սխալ կլինե-
ր նրանց բաժանել սուանձին ցուցակների մեջ քանի որ ինչպես աղ-
բյուրների վկայությունից երևում է փոխարքաները որոշ դեպքերում
ոստիկաններ չէին նշանակում և անձամբ էին կառավարում երկիրը։

¹⁵ Դրանք էին՝ Վալիդը (705—715), Սուլայմանը (715—717), Եզիդը (720—
724) և Հիշամը (724—743)։

¹⁶ Իբն ալ-Ասիր, Ե. 74։

¹⁷ Beladkori, 205.

¹⁸ E. de Zambaur, Manuel de généalogie et de chronologie pour
l'histoire de l'Islam, Hannover, 1927, p. 35, 177.

Մյուս կողմից փոխարքան բոլորովին զուրկ չէր վարչական պարտականություններից: Աշոտ Բագրատունու և Մամիկոնյան Գրիգորու Դավիթ եղբայրների միջև ծագած վեճով անձամբ զբաղվեց Մրվան փոխարքան¹⁹, իսկ վերջինիս հայրը Մուհամմազը (նույն դարի սկզբներին) նույնիսկ արգելել էր ազատ ձկնորսությունը Վանա լճում և այն դարձրել խալիֆայության մենաշնորհ²⁰:

Աբբասյանների օրոք հյուսիսային փոխարքայությունը կերպարանափոխվեց և ընդհանրապես նկատվում են երկու կարգի փոխարքաներ: Առաջին կարգի փոխարքաները բացի Արմինիայից, Ատրպատականից և Վերին Միջագետքից իրենց իշխանության տակ ունեին նաև բազմաթիվ այլ նահանգներ: Սրանց հակառակ, երկրորդ կարգի փոխարքաները հիմնականում իշխում էին միայն Արմինիայում և Ատրպատականում: Աբբասյանների օրոք Ջազիրան երկու մասի բաժանվեց, ընդ որում Մոսուլի շրջանը (Դիար Ռաբիա) առանձին նահանգ դարձավ, իսկ մյուս երկու շրջանները (Դիար Մուդար և Դիար Բաքր) մեկ նահանգ կազմեցին պահպանելով Ջազիրա անունը²¹:

Առաջին Աբբասյան խալիֆա Աբու-լ-Աբբասը (750—754) իր եղբորը Աբու Ջաֆարին (հետագայում Մանսուր խալիֆա) նշանակեց Ջազիրայի, Մոսուլի, սահմանային գոտու (արաբ. Սուդուր) Արմինիայի և Ատրպատականի փոխարքա²²:

Ըստ դրամագիտական մի նոր տվյալի, Աբու Ջաֆար Մանսուրի խալիֆայության շրջանում (754—775) փոխարքայության պաշտոնը ամենայն հավանականությամբ հանձնվել էր գահաժառանգ Մահդիին: Դվինի պեղումների ընթացքում 1937 թվականին գտնվել է մի պղնձյա դրամ, որի թողարկման թվականն է 153 (—770) հիշրի, իսկ վայրը՝ Առան: Դրամի վրա հիշվում է «Հավատացյալների իշխանի որդի ալ-Մահդի Մուհամմադը»²³:

Մահդիի խալիֆայության տարիներին (775—785) Արմինիայի, Ատրպատականի և նրանցից արևմուտք գտնվող բոլոր նահանգնե-

¹⁹ Ղևնդ, էջ 112—113:

²⁰ Իբն ալ-Ասիր, Ծ. 176:

²¹ C. de Defroy-Demombynes, Le monde musulman et byzantin jusqu'aux croisades, Paris, 1931, p. 332.

²² Ya'qubi, II, 358.

²³ X. A. Мушегян, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным. Ереван, 1962, стр. 65—66.

րի վրա փոխարքա նշանակվեց գահաժառանգ Հարունը²⁴, որը Բյուզանդիայի դեմ մղված պայքարում ցուցաբերած իր քաջության և ռազմական հմտության համար ստացավ Ռաշիդ (ուղիղ ճանապարհի հետևող, առաքինի) պատվանունը:

Խալիֆա դաունալուց հետո Հարուն ալ-Ռաշիդը (785—809) փոխարքա նշանակեց նախ Եղիզ իբն Մազիադ ալ-Շայբանին Արմինիայի և Ատրպատականի վրա, ապա հանեց նրան և փոխարենը նշանակեց իր եղբորը Ուբայդ Ալլահին (հայ. Ուլբեղլայ), նրանից հետո էլ Ֆադլ իբն Յահիա ալ-Բարմաքին՝ Աբրասյանների պարսիկ նշանավոր վեզիր Ջաֆարի եղբորը:

Բաբեկի ապստամբության տարիներին (817—837) պատմիչների մոտ հիշվում են մեծ մասամբ Արմինիայի և Ատրպատականի փոխարքաներ: Հատիմ իբն Հարսաման (817—818) եկավ Արմինիա ու Ատրպատական թե ներքին մանր խռովությունները զսպելու, թե Բաբեկի դեմ պայքարելու համար: Ստանալով իր հոր մահվան լուրը նա ապստամբվեց միանալով նույնիսկ Բաբեկի հետ, սակայն շուտով մահացավ: Նրանից հետո եկողները նույն բախտին արժանացան:

Բաբեկի ապստամբությունը ճնշեց Արմինիայի և Ատրպատականի փոխարքա Աֆշին Հայդար իբն Քաուսը (835—837), որը Բաբեկին դերի վերցրեց և տարավ խալիֆայի մոտ:

Սխալ կլիներ ենթադրել, որ այս ապստամբության քսան տարիների ընթացքում Արմինիան և Ատրպատականը միաձուլվեցին որպես մեկ ոստիկանություն²⁵: Բավական է միայն հիշել, որ Աբդ Ալլահ իբն Քահիրից հետո Արմինիայի ոստիկան նշանակվեց Սուլայմ ցեղից Աբդ ալ-Ալա իբն Ահմադ իբն Եզիզ իբն Ուսայդը, իսկ Ատրպատականում՝ Ալի իբն Հիշամը, որին հանձնարարվել էր պայքարել Բաբեկի դեմ: Բացի սրանից ըստ Յակուբի²⁶ Իսա իբն Մուհամմադ փոխարքան ապստամբ (արաբ. մուդաղալիբ) Սևադային առաջարկեց Արմինիայի ոստիկանությունը, բայց վերջինս մերժեց:

Բաբեկի շարժման ճնշումից հետո դարձյալ հիշվում են փոխարքաներ, որոնք բազմաթիվ նահանգների վրա էին իշխում: Մուտավաքբիլ խալիֆայի օրոք (847—866) գահաժառանգ Մուտազզը փո-

²⁴ Իբն ալ-Ասիր, Զ. 25:

²⁵ Н. А д о н ц, Армения. Новый энциклопедический словарь. СПб., т. 3.

²⁶ Y a' q ū b ī, II, 463.

խարքա նշանակվեց Թաբարիստան Ռայյ, Արմինիա, Ատրպատական և Ֆարս նահանգներում²⁷, իսկ Մուտազզի (866—869) խալիֆայության օրերին փոխարքա նշանակվեց եղբայրը՝ Մուիզզը²⁸։ Մուտամիդ խալիֆայի ժամանակ (870—892) նրա որդին՝ Ջաֆարը դարձավ Եգիպտոսի, Ասորիքի, Մոսուլի, Ջազիրայի, Արմինիայի (հավանաբար նաև Ատրպատականի) և Խորասանի փոխարքա²⁹։ Փոխարքաների այս խմբի իշխանությունը զուտ ձևական էր, քանի որ նրանցից ոչ մեկը իրականում ոչ միայն վարչական, նույնիսկ ռազմական գործերին մասնակցություն չէր ունենում։

Մուտավաքքիլի օրոք եղան նաև Արմինիայի և Ատրպատականի փոխարքաներ։ Աբու Սաիդ (Արուսեթ) Մարվազիի օրոք (849—850) Հայաստանում սկիզբ առավ մի շարժում, որը բացահայտորեն բռնկվեց նրա որդու Յուսուֆի ժամանակ (851—852) և վերջացավ սրա սպանությամբ։ Սրանից հետո Արմինիայի և Ատրպատականի նոր փոխարքա Բուղան արյան մեշ խեղդեց ապստամբությունը։ Շուտով այս պաշտոնին նշանակվեց Ալի իբն Յահիս ալ-Արմանին (հայազգի), որի օրոք Աշոտ Բագրատունին նշանակվեց իշխանաց իշխան։

Բագրատունյաց թագավորության հաստատումից հետո Աբբասյան Մուտամիդ խալիֆան կրկին միացրեց Արմինիան և Ատրպատականը Սաջյան Աֆշինի անվանական իշխանության տակ, որն արդեն ուշացած միջոցառում էր, քանի որ հենց ինքն էր արքունի թագ ուղարկել Հայոց թագավոր Աշոտ Ա-ին։

Արաբական խալիֆայության տիրապետության մոտավորապես երկհարյուրամյա ժամանակաշրջանում հյուսիսային փոխարքայությունը մի քանի անգամ կերպարանափոխվեց և նրա փոխարքաներին կարելի է երեք խմբի բաժանել. առաջին խումբն են կաղմում Օմայյան տիրապետության շրջանի փոխարքաները (8-րդ դարի առաջին կես), որոնց օրոք փոխարքայությունն ունեւր քիչ թե շատ որոշակի սահմաններ (միացնելով Արմինիան, Ատրպատականը և Ջազիրան) և պարզորոշ ռազմական (ընդդեմ Բյուզանդիայի³⁰ և խազարների) ու մասամբ էլ վարչական նշանակություն։

²⁷ Ի բ ն ա լ-Ա ս ի բ, է, 32։

²⁸ Հ. Ն ա լ բ ա ն դ յ ա ն, Արաբացի ոստիկանները Հայաստանում, Տեղեկագիր (հսրկ. գիտ.), 1956, № 8, էջ 123։

²⁹ Ի բ ն ա լ-Ա ս ի բ, է. 191։

³⁰ E. Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Bruxelles, 1935, էջ 147—152։

Աբբասյանների օրոք առաջ եկավ փոխարքաների մի նոր խումբ, որի ձեռքի տակ միավորվում էին բազմաթիվ նահանգներ: Թեև Է-րդ դարի երկրորդ կեսում փոխարքայությունը դեռ պահպանում էր իր ռազմական կարևոր նշանակությունը, այնուամենայնիվ 9-րդ դարում արդեն հյուսիսային փոխարքայի պարտականությունը դարձավ ձեական պաշտոն, որը տրվում էր օրվա գահաժառանգին, որպես պատվանուն:

Աբբասյանների շրջանում, ինչպես տեսանք, գոյություն ունեցնալ փոխարքաների մի երրորդ խումբ, որին ենթարկվում էին միայն Արմինիան և Ատրպատականը: Այս միավորումը, մանավանդ Բաղնիկի ապստամբության շրջանում ունեց գուտ ռազմական նպատակներ:

А. Н. ТЕР-ГЕВОНДЯН

СЕВЕРНОЕ НАМЕСТНИЧЕСТВО АРАБСКОГО ХАЛИФАТА

Р е з ю м е

Северное наместничество было окончательно образовано при халифе 'Абд ал-Малике (685—705) в основном объединением трех областей халифата: Джазиры, Арминии и Адарбайджана. В состав области „Джазира“ (Верхняя Месопотамия) входили три части. Бывшая персидская часть Верхней Месопотамии получила название Диар Рабб'а с центром Мосул (Маусил), который являлся в то время столицей всей Джазиры. Бывшая византийская феода Месопотамия, вместе с армянской областью Алдзник, получила название Диар Бакр (с центром Амида), а Осроена была переименована в Диар Мудар, имея центром вместо Эдессы город Раққа.

Арминия состояла из трех (или четырех) частей: Армения, состоявшая из третьей и четвертой Арминий (бывшие персидская и византийская части), имела центром Двин (араб. Дабил), который являлся одновременно столицей всей Арминии. Арран, или первая Арминия, имела центром город Бардаа (Партав), который к концу VIII в. стал столицей

всей Арминии, вместе с Двином. Область Адарбайджан (перс. Адарбадган) имел центром Марагу. Северному наместничеству часто присоединялась сирийская пограничная область (ас-сугур аш-Шамиййа).

Наместник вышеупомянутых областей являлся в основном военным руководителем и организатором борьбы против Византии и хазар. Он редко вмешивался в административные дела подчиненных областей, которыми правили им назначенные правители.

Некоторые коренные изменения были введены при Аббасидах.

Аббасиды, особенно во время восстания Бабека, назначали также наместников (из своих полководцев) только двух областей — Арминии и Адарбайджана. Это мероприятие имело военные цели.

К середине IX в. должность правителя северного наместничества, который был почти исключительно из правящей Аббасидской династии, получила формальный характер.

Во всех списках правителей Арминии, Адарбайджана и Джазиры исследователи (М. Газарян, Э. Цамбаур и др.) смешивают наместников с правителями областей и те же личности (наместники) встречаются в трех списках. Конечно, нельзя отделить наместников и составить особый список, но во всяком случае в списках правителей Арминии или же Адарбайджана и Джазиры необходимо каким-нибудь знаком отличить их от простых правителей.

THE NORTHERN VICEGERENCY OF THE ARAB CALIPHATE

by A. N. TER-GHEVONDIAN

S u m m a r y

The Northern vicegerency was eventually formed under caliph Abd al-Malik (685—705) by uniting, in the main, the three regions of the caliphate: Jazira, Armenia and Adarbajan,

The region of Jazira (Upper Mesopotamia) comprised three parts, the former Persian part of Mesopotamia was named Diar Rabia with Mosul (Mausil) as its centre which was in those days the capital of the whole of Jazira. The former Byzantine thema of Mesopotamia, together with the Armenian region of Alznik, was named Diar Bakr (with Amida as its centre), while Osroena was renamed Diar Mudar with Rakka as its centre instead of Edessa. The border area of Upper Mesopotamia (al-Sughur al-Jazariyya) was also contiguous with Jazira. Arminia included three (or four) parts; Armenia, comprising the third and the fourth Arminias (the former Persian and Byzantine parts), had Dvin as its centre (Dabil in Arabic) which was at the same time the capital of the whole of Arminia. Arran or first Arminia had the town of Bardaa (Partav) as its centre which by the end of the 8th century became the capital of the whole of Arminia together with Dvin. The region of Adarbaijan (Adarbadgan in Persian) had Maragha as its centre. The Syrian border region (al-Sughur al-Shamiyya) was often regarded as part of the Northern vicegerency.

The vicegerent of the above-mentioned regions was on the whole the military leader and organiser of the struggle against Byzantium and the Khazars. He seldom interfered with the domestic affairs of the regions under his command which were governed by rulers of his own appointment.

Some radical changes were introduced under the Abbasids when Jazira was, on the one hand, divided into two regions, Jazira proper (Diar Mudar and Diar Bakr) and Mosul (Diar Rabia) while, on the other hand, several other regions were annexed to the Northern vicegerency.

The Abbasids, especially during the uprising of Babek, also appointed vicegerents (from their commanders) of two regions alone — Arminia and Adarbaijan. The steps involved military implications.

By the middle of the 9th century the post of the northern ruler of the vicegerency, which pertained exclusively to the ruling Abbasid dynasty, became nominal.

To all the lists of rulers of Arminia, Adarbaijan and Jazira M. Ghazarian, E. de Zambaur and other investigators con-

found the vicegerents with the rulers of the regions, and the names of the same persons (vicegerents) occur in all the three lists. Naturally the vicegerents cannot be separated to compile a special list for them but anyhow they should be singled out from common rulers in the general list.